

Муниципальное бюджетное учреждение
«Ийская средняя общеобразовательная школа»
Тоджинского кожууна Республики Тыва

Рассмотрена на заседании педагогического
(методического) совета "31" августа 2023г.,
протокол № 1

УТВЕРЖДАЮ
Директор МБУ Ийской СОШ
Куулар /Куулар А.Э/

ДОПОЛНИТЕЛЬНАЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ
ОБЩЕРАЗВИВАЮЩАЯ ПРОГРАММА
социальное направленности

«Улусчу ужурлар»
(название)

подвид (разноуровневая(уровень), модульная, сетевая, комплексная, конвергентная и др.)

Возраст обучающихся: 11-15 лет
Срок реализации: 1 год

Автор-составитель:
Ак Уяна Александровна -
учитель технологии

Ий-2023

Улусчу чаңчылдар кичээлинге программа

V-XI класстага эрттирер улусчу чаңчылдар кичээлинге чижек программа

Эге сөс

Улусчу ужур- чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогулмчалы- биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистин республиканың барык шупту школалары «Тыва ужур-чаңчылдар» кичээлдерин эрттирип эгелээн. Ук кичээлдериниң кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суял сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогулмчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлиниң ролью кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур- чаңчылдарына шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү –биле үнүп турары башкылап ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр «Тыва чоннуң бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредириниң программасы. 7- 9 класстар», С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске- даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын школага эрттирериниң бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик

Программада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттырган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, утгунмас болур. «Аңгыр- оолдуң тоожузунда» бичии Аңгыр- оол чүгле туттунуп кылаштап, «эргин кырынче» үне берген үезинден бээр эскерип, көргөн чүүлун карактарга көстүп турар кылдыр сактып ап, октаргай-делегей дугайында нарын философчу бодалдарны сонуургап, улугларның чугаазын кичээнгейлиг дыннап ап чораанының түңнелинде солун, үнелиг чогаал үнүп келген болгай. Ынчангаш, программаны уругларга төрөөн чери-биле таныштырылгасындан эгелээш, чоорту амыдыралга эргежок чугула апаргы дег темалар: чаңчыл, ужур, найырал, өг- бүле, уруглар кижизидилгези дээн билиглерге чедир ап, аныяк салгалды амыдыралга белеткээр сорулгалыг тургузуп кылган.

Ажылды кылып тургаш, автор тыва ужур- чаңчылдарга хамаарыштыр кылдырган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга-дуржулгазынга даянган. Маңаа эге школаның программасынга дүүштүр кылган «Улусчу чаңчылдар» деп чаа үнген өөредилге номнарынга каттыжы берги дег темалар туруп келирин баш бурунгаар көрүп, башкы бүрүзү чогаадыкчы езу-биле программаны өскертип болур дээрзин кичээнгейге алырын айтып кагза эки боор. Кандыг-даа ажылды эде- хере соп, ону практикага ажыглаарына чедир арга-сүме херек, бо шенелде ажылга хамаарыштыр республиканың башкыларының сүмези кончуг улуг дээрзин билип, ажыктыг сүмелерни манап арттывыс.

5-11 класстарга өөредир темаларның бөлүктээшкини:

5 класс «Төрөөн Тывам – ава черим».

6 класс «Бурунгу чүдүлге, ужурлар, дагылгалар».

7 класс «Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары».

8 класс «Езулалдар. Тыва хемчеглер»

9 класс «Тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижи».

10 класс «Дойлар. Октаргай делегей, эмнээшкин дугайында улусчу билиишкиннер».

11 класс «Кижиниң чаялгазы. Өг- бүле – бичии күрүне».

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң **өөредиглиг сорулгалары :**

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүден бээр туруп келген езу- чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнге өөредири;

- езулуг тыва кижиниң омур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредири;

- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл- ижи- биле таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;

- бурунгу чүдүлгө, дагылгалар, ужурларның өөредиглиг утказын тайылбырлап, долгандыр турар бойдуска хумагалыг чорукка кижизидип, уругларны биче сеткилдиг, дузааргак, кээргээчел чорукка өөредири;

- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредири;

- кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннуң байырлалдары- биле таныштырары;

- өг-бүле, ада-ие кижиниң хүлээлгелери, өг-бүлениң бюджетидеп билиишкиннер- биле уругларны таныштырары;

- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шийтпирлеп чораанының дугайында билигни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;

- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;

- долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга, бойдуска хамаарылгалыг езу-чаңчылдарны сагып чоруурунга чаңчыктырар;

- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдиди-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;

- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «тыва» деп сөстүң төөгүлүг утказын,

- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны, ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,

- чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин,

- тыва улустун байырлалдарын, оюннарын,
- өг- бүледе кезигүүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,
- өг- бүле бүрүзүнүн сагып чоруур чараш чаңчылдарын **билген турар ужурлуг**.

Школаның доозукчузу:

- бодунуң аажы- чаңыга шын демдекти салып, бодунуң долгандыр турар кижилерге хамаарылгазын база бодунуң чедер, четпес талаларын анализтеп билир;
- чоок, таныыр кижилерге, эш-өөрүңге кичээнгейлиг, эптиг-эвилең болурун чедип алыр;
- амыдыралдың кандыг-даа байдалында боду бот-тускайлаң, харысалгалыг шиитпирни үндүрүп шыдаар чорукту бодунга сайзырадыр;
- бодунуң келир үезин бүдүү сагыштап көрүп, кады чурттаар эжинге хамаарылга кандыг болурун медресеп билиринге өөренир;
- долгандыр турар кижилерниң бир-ле дугаарында эки талаларын эскерип чоруур, шыдамыккай аажы-чаңыг болурун бодунга чаңчыктырар **ужурлуг**.

Программа дараазында тургузуглуг:

5 класс

«Төрээн Тывам – ава черим».

Өөреникчилер төрээн сууру (хоорайы, кожууну, республиказы) дугайында эге билигни алган турар. Кызыл хоорайның төөгүзү, алдарлыг кижилери, кол-кол төөгүлүг черлери- биле таныжылганы кылыр. Бодунуң болгаш өске кожууннарның туружунуң, девискээринин, ажыктыг казымалдарының, төөгүлүг черлериниң талазы-биле онзагайын өөренир. Сагыңгырлар- тывынгырлар маргылдаазын эрттирип, кожуунун алгаан шүлүк, ырлар мөөрейлеринге киржир.

6 класс

«Бурунгу ужурлар, чүдүлгелер, дагылгалар дугайында эге билиглерни алгаш, херек кырында амыдыралга ажыглап чоруурунга чаңчыгар. Класстар аразында мөөрейлиг оюннарга киржип, арт- сынга, буга бажынга дээш оон-даа өске дагылга, чүдүлгө үезинде кылыр езулалдарны кылып, йөрээлдерни доктаадыры.

7 класс

Өг - биле холбашкан езу-чаңчылдарны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, өгже кирериниң езулалындан эгелээш, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Тыва улустун хоойлужуттунган болгаш эрте- бурунгудан сагып эрттирип чораан байырлалдарын сактып ап, чоруур. Наадым оюннарының дугайында тускай материалдарны чыып, рефераттар кылып өөренир.

8 класс

Аыш-чемге, айга, хүнге, аалдажыр, таныжар дээш оон-даа өске сагылгаларга хамаарышкан езулалдар дугайында билиглерни ап, амыдыралда херек кырында ажыглаарын чугулалап көөр. Кичээл- экскурсиялар эрттирип, теория кырында алган билиин амыдыралда бадыткап өөренир.

9 класс

Мергежил шилип алыры- биле улустун чаңчылчаан ажил-ижи- биле таныжып эге билиглерни алыр. Келир үеде кижиге бүрүзү дээди эртем чедип албаза-даа, эрес-кежээ, сонургалдыг, чүткүлдүг-ле болза, бай-шыырак, тодуг-догаа чурттап болур деп чүвени өөреникчилер билип алыр. «Малдыг кижиге каас, инектиг кижиге тодуг» дээн сөстөрнүн утказынга дүүштүр ажилдарны кылыр. Янзы-бүрү мергежилдин кижилери-биле кичээл-ужуражылгаларны кылыр.

10 класс

Найырал, ынакшыл деп билиишкиннерни ханыладыр сайгарып өөренир. Тыва улустун амыдыралга ажыглап чораан улусчу эмнээшкин, улусчу эскериглер, хамнаашкын... дээш оон-даа өске билиглери-биле эге таныжылганы кылыр. Дойлар дугайында билиглерни ап, дойларга хамаарыштыр боттарының бодалдарын үлежип, сайгарып, амгы хүннер-биле холбап, чугаа кылып өөренир. Боттарының өг-бүлезинде чаңчыл болган чараш байырлал, чаңчыл езулалдарының дугайында төөгүлүг рефераттар кылып ап, боттарынга арттырып аар.

11 класс

Өг- бүлениң үнези деп билиишкин- биле таныжып, боттарының келир үезиниң дугайында ажык чугааны кылып, ада-ие, башкылар- биле ужуражылгалар кылыр. Ава, ача кижиниң уруглар кижизидеринге хамаарылгазының дугайында чугаа кылып, амыдыралдан чижектерден ап, чуртталгада кандыг чазыглар болу бээриниң дугайында чугаадан кылыр. Өг- бүле дугайында хоойлу- дептер- биле таныжар. Өг- бүле кижини чараш чүүлге хевирлээр эң-не чугула төп дээрзин уругларга билиндирер.

Класс бүрүзүнге темаларны чарып эрттирери

5 класс

«Төрөөн Тывам – ава черим» деп темага дүүштүр уругларның билип алыры эге билиглери.

Кириилде кичээлге национал езу-чаңчылдарны аныяк чылдарындан-на сонургап чыып эгелээн, аныяк- өскенге болгаш улуг-даа кижилерге өөредилге номнары болуп артып калыр өртээ чок шинчилел ажилдарының, «Тыва чоннуң бурунгу ужуражылгалары», «Тыва чаңчыл», «Улусчу ужуражылгалар» деп номнарның автору Тываның Улустун Чогалчызы, эртемде М.Кенин- Лопсанның чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныштырары.

Тыва деп ат-биле таныжылга. Тывада кожуун бүрүзүнүн онзагайы дугайында билиг.

Бодунуң төрүттүнген кожуунунуң суурларының алдарлыг кижилери- биле таныжары, ужуражыры.

Кызыл хоорай дугайында каасталгалыг сыгар альбомнарны, киночуруктарны, видеоматериалдарны ажыглап тургаш, ооң төөгүзү, төөгүлүг черлери, ат-сураглыг кижилери- биле таныжылга.

Тыва улустун тоолчуларының дугайында делгеренгей чугаа. Тоолчу кижиге – эң- не хүндүткелдиг кижилер дээрзин сактып чугаалажыры.

ТР-ниң солуннары- биле таныжылга. Солунче чүүл бижип өөренири.

Төрөл бөлүк аттарын сактып алыры, төрөл дугайында билиг.

Төрөл кижилер аразында харылзаалар дугайында билиг, оларнын кижизидикчи ужуражылгалары.

Хар- назынынга дүүштүр сагыыр чүүлдер, өгбелериниң чагыгы.

Практиктиг кичээлдерге сагынгырлар, тывынгырлар мөөрейлерин (СТМ), биче конференцияларның хевирлерин, кичээл- ужуражылга, кичээл-эксурсия хевирлерин эрттирери.

6 класс

«Чүдүлге, дагылга, ужуражылгалар, ыдыктар» деп темага уругларның билип алыры эге

билиглери

Чүдүлге, дагылга, ужурлар, ыдыктар дугайында эге билиглер. Оларның тус- тузунда хевирлеринге хамаарышкан езулалдарны өөренири.

Тус-тус дагылгаларга хамаарыштыр оларнын ужур- утказы, чуруму, үези, чылдагааннары, тыптып келгенинин төөгүзү, езу- чуруму.

Дээрни дагыыры. Тыва кижинин октаргай, делегей дугайында бурунгу бодалдары.

Танды дагыыры. Танды дагыырынын езу- чуруму, үези.

От дагыыры. От дагыырынын ужуру. Өг- бүлезиниң болгаш төре херээниң чаагай болурун йөрээп дагыыры.

Суг бажын дагыыры. Суг бажын дагыырының тус-тус уткалыы болгаш езу- чуруму.

Хам ыяш дагыыры. Хам ыяш, хам дыт дугайында эге билиишкин. Оран- чуртунуң байлаан камгалаарының бир аргазы.

Тел ыяш дагыыры. Тел ыяш- биле таныжылга. Тел ыяшты дагыырынын езу- чуруму, үези.

Оваа дагыыры. Оваа дагыырынын үези, чуруму, ужур-утказы.

Буга бажын дагыыры. Мал болгаш чер ажылы кылырынга буга бажы дагыырының хамаарылгазы.

Көжээ дагыыры. Көжээ дагыырының ужур- утказы.Бурунгу өгбелерниң көжээ дагыырынга хамаарышкан күзел- бодалдары.

Дагылгалар үезинде чугаалаар алгыш- йөрээлдерни, чалбарыгларны шээжилеп сактып алыры.

Дойлар. Чаш уруг төрүттүнгенде, уруг бажын хылбыктаарынын дойлары. Бо дойлар үезинде эн хүндүткелдиг кижилер, эрттирер ужур- утказы, чуруму.

Мал ажылы- биле холбашкан дойлар: тарак дою, өг дою, кыштаг дою.

Чер ажылы- биле холбашкан дойлар: тараа дою, сиген дою.

Чүдүлгеге хамаарышкан дой: дүнгүр дою.

Дойларның эрттирер үези, чылдагааннары, чуруму - сагылгазы, ужур – утказы.

Кижиниң амыдыралының сөөлгү дою. Сөөлгү дой үезинде хоруглуг чүүлдер. Бичии уругларнын анаа хамаарылгазы.

Амгы үеде дойларның эртип турарыныга хамаарыштыр эки азы багай талаларын сайгаржып чугаалажыры.

Тыва улустун аас чогаалында тос деп сан. Тос аржаан, оон амыдыралга хереглели, холуксаазы.

Тос дээрлерниң аттары. Тос дээрлер дугайында тоолчургу чугаалар.

Тос эртине, оларнын аттары. Тос сыртык. Оларны тус- тус ажыглаарының байдалдары.

Тос танды. Тос Тандыга чүдүүрүнүн ужур- утказы. Тос сүзүк. Сүзүк деп билиишкин. Тос эрээ, оларның ажыглап чоранының коргунчуг уржуктары. Тыва чогаалда тос эрээни көргүскен чижектер.

Кыс уругларның болгаш оол уругларнын бо назы - харында сагыыр ужурлуг чүүлдери- биле

таныжылга.

Өске омак чоннарның езу- чанчылдарың, чүдүлгезин хүндүлөп өөрениринге чаңчыгары.

Дагылга, чүдүлге, дойларга хамаарышкан алгыш- йөрээлдер, чалбарыглар.

7 класс

Өг -- кижиниң буянныг уязы», «Тыва улустун байырлалдары, оюннары».

Өгнүң төөгүзү. Тыва өг аас чогаалында, чогаалдарда. Өгнүн дериг- херексели. Өг иштинин кижизидикчи ужур- утказы. Өг иштинде шак-үе санаашкыны.

Өгге аъттыг, чадаг чоокшулап кээриниң езулалы. Өгже кирериниң, өгге олуларының езулалдары. Амырлажыр езулал. Аалга келген кижини хүндүлээр езулалдар: шайладыры, хондурары, үдээри. Аалдажыр чаңчыл. Аалчы кижиниң төрөл аалыңга кээриниң чылдагааннары. Аалчы кижиниң сөнү. Аалчыны үдээр – хап дүптээр езулал. Өгге улуг улус олурда бичии уругларның сагыыр чүүлдери.

Тыва чоннуң шаандан бээр байырлап чораан байырлалдары. Шагаа– чаа-чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел. Шагааның бүдүү хүнү, шагаа хүнүнде, бүдүүзүнде сагыыр чүүлдер.

Шагаа үезиниң оюннары: баг кагары, баг адары, шыдыраа оюннары, кажык оюннары, тевектээри.

Баг кагары, оюннуң сорулгазы, киржикчилери. «Баг» деп сөстүң утказы, оюнга хереглээр баг аймаа.

Баг адары. Оюннуң дериг- херексели. Баг адары – эрте- бурунгу оюннарның бирээзи.

Шыдыраа оюннарының хевирлери : хөл- шыдыраа, буга- шыдыраа, муң- муң, чирги шыдыраа. Шыдыраа оюннарының тус-тус ойнаар сорулгазы, чуруму, тывылган үези.

Кажык оюннары: дөрт берге, кажыкты чыттырып кагары, дүжүрүп кагары, хожулап кагары. Кажык адары. Кажык- биле аът чарыштылары, бодалажыры.

Наадым– малчыннар байырлалы. Наадымны эрттирериниң үези. Ужур- утказы, чуруму.

Наадым үезиниң оюннары: хуреш, аът чарыштылары, ча адары. Сүр- күчүнүн үш оюнунун төөгүзү. Тываның төөгүзүнде болуп турган Наадымнарының үезинде шүүп турган мөгелер, чарыштарга эртип турган аъттар. Тываның алдар- аттыг мөгелери, ча адыкчылары.

ТАР начыннарының суму, кожууннарга хурешпес чораанының чылдагааннары.

Эзир- Кара – төөгүлүг аът.

Шагаа, Наадым үезиниң алгыш- йөрээлдери.

Уругларның тус- тус хар- назыныңга дүүштүр ойнаар оюннары : сайзанак, хан- дамыр сайзырадыр оюннар, угаан оюннары. Салаалар- биле ойнаар оюннар.

Ойтулааш. Оюннуң ужур- утказы, үези. Ойтулааш үезиниң кожамык ырлары.

Ада- өгбениң элээди уругларга чагыглары.

8 класс

«Кижиниң назыны. Езулалдар. Хемчеглер».

Бурун Тыва чоннуң кижиниң назынын ылгап чораанының онзагайы. Чеди- Хаан сылдыс- биле кижиниң назынын дөмейлеп чорааны.

Чаш назын – 1-3 хар.

Элээди назын – 3 – 15 хар.

Аныяк назын – 16 – 29 хар.

Ортун назын – 30 – 45 хар.

Улуг назын – 46 – 61 хар.

Кырган назын – 61 – 81 хар.

Чөнүүр назын – 81 хардан өрү.

Назын бүрүзүнүң тус- тус онзагай талалары. Хар- назын бүрүзүндө кылып болур, кылып болбас чүүлдер.

Езулалдар дугайында эге билиг. Хүндүлел езулалдары. Төрөл бөлүк аразында хүндүлежири. Төрөл аймак аразында бот- боттарыңга хамаарышкан хүндүлел аттары.

Кээргээчел чорук – бот- бодунга дузалажыр езулалдың бир хевири.

Аыш- чемге хамаарышкан езулалдарның кижизидикчи ужур- утказы. Аян - чорук үезиниң езулалдары, сагыыр сагылгалары.

Аңчының езулалдары. Ужалаар деп чаңчыл.

Аалдажыры езулал. Езулалдың ужур- утказы.

Кижиниң чырык черге чаялгазы.Кижиниң амыдыралының тайбың- чаагай болурунун чылдагааннары. Сарыг шажын өөредиинде кижиниң амыдыралы.

Кижиниң ава, ачазы – чырык чер кырында эң-не буянныг кижилер. Ава кижиниң сагыш- човаашкыныны. Авалар шүлүк, ырларда. Оол уругнун, кыс уругнун тус –тус аажы- чанының онзагайлары, мөзү- бүдүжү. Кыс уругнун омур- хевири тоолдарда, чогаалдарда. Амгы үениң кыстарының, оолдарының аажы- чаңында чараш, чараш эвес чүүлдер.

Тыва езуда улусчу хемчеглерни ажыглап чорааны. Ай- хүн санаарының онзагайы. Черниң ыраан, чоогун; чүвениң улуун , бичезин; сугнун тереңин, сыыгын болгаш оон-даа өске хемчеглерни көргүзерде чоннуң ажыглап чорааны эренгей чижек хемчээлдер. Эренгей хемчээлдерниң чаш уругларның, оолдарның угаан- сарыылын дүрген сайзырадырыңга салдарлыы.

Салаа- биле холбашкан хемчеглер.

Тыва улустун дааранырда, ус- шевер ажыл кылыгыларыңга эренгей хемчеглерни ажыглап, карак- биле, холл- биле хемчээп чорааны.

Тыва улустун аас чогаалында ыдыктыг саннар, оларнын ужур- утказы.

9 класс.

«Тыва улустуң чаңчылчаан ажыл- ижи».

Тываларнын чүдүлгези. Хамнаашкын – эрте- бурунгу чүдүлге. Ханнарнын дериг-херексели.Хам кижилернин ук- ызыгуурунун дугайында чугаа. М.Кенин- Лопсанның «Алгыштар» деп ному. Хамнаашкын амгы хуннерде.

Сарыг шажыннын Тывага нептерээни. Далай- Лама Башкынын Тывага чорааны. Буддизимнин өөредиинин кол утказы. Чырык чер кырынга кижини амытанның бодараары, ажыл- херээнин чогууп бүдеринге шажын өөредиинин салдары.

Тыва улустуң эрте- бурунгудан кылып чораан чаңчылчаан ажыл-ижинин дугайында эге билиг. Турар черинин, амыдыралынын негелдезинин, агаар-бойдузунун онзагай байдалдарынга дүүштүр кылып чораан ажылдарнын бөгүнге чедир кадагалаттынып артып калганынын чылдагааны. Улусчу ажылдарнын бот-бодунга дөмейлешпес болгаш, чоок онзагай талалары. Ус- дарган, уран- шевер болгаш оон-даа өске тываларнын чаңчылчаан ажыл- агыйынын бо хуннерде хереглели.

Аңнаарынын, балыктаарынын сагылгалары, аңчыларнын дериг- херексели.

Арат ажыл-агыйларнын сайзыралы.

Тыва черге шагдан бээр туруп келген чаңчылчаан ажылдар – салгалдан салгалче дамчып артар чемгерикчи.

Чоннун алгы-кештен амыдыралга херек эдилелдерни, идик- хепти кылып чораанынын технологиязы.

Аныктарнын кандыг- даа ажылга сонургалын оттурары.

Оран кежии деп билиг-биле таныжылга. Орандан алыр чүүлдер: эм оьттар, ажыктыг казымалдар, кат-чимис, ыяш-даш. Оларнын хереглели. Оран кежии биле холбашкан езу- чаңчылдар.

Мал дөгөрери-биле холбашкан езулалдар.Ижин-хырын сып өөренири.

Кандыг-даа ажыл кижини хүндүге чедирип болурунун дугайында чугаа кылыры.

10 класс

«Дойлар. Найырал, ынакшыл дугайында билиишкин».

Улусчу кижизидилгенин ханы уткалы ,делгем көрүштүү. Кндыг аажы чаңныг, мөзү- бүдүштүг кижини доруктуруп өстурерил деп айтырыгга улусчу педагогиканын тодаргай, делгеренгей харызы.

Эш- өөр аразында харылзаанын быжыг болуру. «Эжишкилер найыралы эртинге дагны тургузар» үлегер домактын ханы утказы.Найыралды, эки сеткилди камнаары.

Таныжылга. Таныжып чугаалажырынын езулалы. Тыва улустуң «Ойтулааш»

деп оюнунун ужур- утказы.

Хөй- ниити черлеринге кижинин культурлуг алдынып билири.

Ынакшыл – сагыш- сеткилдин дээди илередиишкини. Тыва литературада ынакшыл темазы.

Өг- бүлө бүрүзүнүн сагыш чоруур езу- чаңчылдары. Өг- бүлө кижигүннеринин аразында эптиг-эвилең харылзаалар.

Кижиниң төрүттүнери. Уруг дою. Уруг доюнуң эрттирер езу- чуруму. Чаш уругнуң аажы-чаңының хевирлеттинеринге , кадык өзүлдезинге, чараш кижизидилгезинге салгаашкынның салдары.

Тыва кавайның хевирлери, тургузуунуң онзагайы. Уругнуң кадык өзөринге кавайның салдары.

Өпей ыры. Ие кижиниң төлүнгө ынакшылының, өг- бүлөзинге сагыш човаашкынның өпей ырда илереп келгени.

Тыва чоннуң хар- назын ылгап чоранының онзагайы. «Чаш уруг – бурган» деп билиишкинниң утказы. Тыва улустун чаш уругга хамаарыштыр буянның хамаарылгазы : чаш уруг коргутпас, аартыктавас, түрөтпес.

Ада- ие кижинин уругларынга үлегер- чижээ.

Уругга ат бээрининге хамаарышкан ужурлар. Кижиниң адының ужур- уткалыы.

Уруг азырап алыр буянның чаңчыл. Бөгүнгү хүнде чаш уругга хамаарыштыр чараш эвес чоруктар. Бойдустан алыр эм оьттар. Аң- менден алыр эм чүүлдер.

Ак, кара сеткил дугайында чугаа. Ак сеткилдиг, буянның кижиниң чоруу чогуңгур. «Бак сагыш башка халдаар» деп үлегер домактың мерген уткалыы.

Чараш аажы- чан, дузааргак ак сеткил дугайында чоннуң мерген чугаалары, үлегер домактары.

17 – 18 харлыг уругларның сагыыр чүүлдери.

11 класс

Өг- бүлө – бичии күрүне.

Сагыш- сеткил культуразы. Чазык, хүндүлээчел, дузааргак чараш аажы- чаң. Өске кижилерниң сеткил – хөңнун үлежири, оларже ээ көрнуп , дуза кадары – бай сагыш-сеткил. «Сагыш- сеткил ядаралы » деп билиишкинниң кол утказы. Кижилерниң амыдыралчы туружу, бүзүрели, мерген угааны – кижиниң чарылбас шынчы дузалакчызы.

Материалдыг культураның үнези. Өг- бүленин тайбың, найыралдыг байдалы. Е.Танованын «Кандыг- даа төлге талант туруп болур, ону чүгле үезинде эскерип, деткип, дузалаары чугула» деп сөстөриниң шынныы.

Өг – бүлениң эр- херээжен ээлериниң тус-тузунда хүлээлгелери. «Ада кижиниң ындын бодаар, ырак сактыр, ава кижиниң бетин бодар, чоок сактыр». Үлегер домактың ханы уткалыы.

Өг- бүлө уруглар кижизидилгезинин кол өзээ. Ада- ие кижиниң ажы- төлүнгө үлегер- чижек болуру. Өг- бүлө бүрүзүнгө салгал дамчып келген езу – чаңчылдарны камнаары, хүндүлээри. Ажы- төлүнүн ада иезинге эптиг- эвилең хамаарылгазы, хүлээлгелери.

Чангыс өг- бүлө болуп, ашак-кадай болгуже, бот- боттарынга чаңчыгып, чоок болу бээри.

Өг- бүлөгө хамаарышкан хоойлу- дүрүм. Хоойлу- дүрүм билириниң ажыы. Өг- бүлениң бюджетиди.

Чаа бадылашкан аныяк өг- бүлениң мурнунга бергелер.

Тыва улустун езу- чаңчылында өг- бүлеге күш- ажыл, мөзү- бүдүш кижизидилгези.

Тыва улустун чаңчылында ашак- кадай аразында хүндүлежир езу- чурум.

Күдээ, келин болурунга бодун белеткээри. Ава кижиге – өг- бүледе кол чырыткы. Оран- саванын көрүштүү. Херээжен кижиге хамаарышкан эт- херексел Чамдык төлөп чок авалар.

Езулуг эр кижиниң омур- хевири. Эр кижиге – өг- бүлениң чемгерикчизи.

Төлөптиг ада- иениң ажы- төлү төлөптиг болур. Тыва Республикада билдингир төлөптиг өг- бүлелер база эвээш эвес.

Шактар хуваалдазы, чижек календарь-тематиктиг планы

5 класс «Төрээн Тывам – ава черим»

№	Темалар	Уези	шагы	
1	КИИРИЛДЕ КИЧЭЭЛ..М. Кенин- Лопсаң – сураглыг тыва чогаалчы, этнограф.	1	05.09	
2	Тыва – Азий диптин төвүнде республика.Девискээри,туружунуң онзагайы.	1	12.09	
3	Тыва дугайында тоолчургу чугаалар, шүлүктөр.	1	19.09	
4	«Барыксанчыг, чурттаксанчыг – Тожу кожуун- өгбем чурту».	1	26.09	
5	Кожууннуң суурлары, алдарлыг кижилери.	1	03.10	
6	Төрээн суурум – Ий-ле суурум. Туттунган төөгүзү.	1	10.10	
7	Хоорайывыс алдар- сураглыг кижилери.	1	17.10	
8	Бистиң школавыс.Төөгүзү, хоочун башкыларывыс.	1	24.10	
9	Практиктиг кичээл. СТМ «Тос-ла кожуун чуртумайны».	1	07.11	
10	Кызыл – Тываның төвү. Туттунган төөгүзү, сайзыралы.	1	14.11	
11	Тывада дээди, ортумак өөрөдилге черлери.	1	21.11	
12	Кызыл хоорайның алдарлыг кижилери.	1	28.11	
13	Кызылда төөгүлүг черлер. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры. Ат-сураглыг артистеривис.	1	05.12	
14	Тываның композиторлары.	1	12.12	
15	Практиктиг кичээл. Кичээл – экскурсия.	1	19.12	
16	Практиктиг кичээл. Артистер-биле, композиторлар- биле ужуражылга.	1	26.12	
17	Тыва чоннуң салым- чаяанныг чурукчулары. Оларның ажылдары –биле таныжылга.	1	09.01	
18	Рушевтер –талантылыг өг – буле.	1	16.01	
19	Тыва улустун тоолчулары.	1	23.01	
20	Аас чогаалы- эгээртинмес эртине.	1	30.01	
21	Практиктиг кичээл. «Бөдей өөвүске маргыжаал».	1	06.02	
22	Тыва Республиканың солуннары. «Хемчиктин сылдызы» - кожуун солуну.	1	13.02	
23	«Сылдысчыгаш» - уругларның ынак солуну.	1	20.02	

24	Практиктиг кичээл. Солунче статья бижири.	1	27.02	
25	Төрөөн Тывам хөлдери, хемнери, аржааннары. Хемнер, хөлдөр, аржааннар дугайында шүлүктөр Хем кежерде , аржаанга чалбарыг.	1	05.03	
26	Практиктиг кичээл. С.Сарыг-оол «Байлак Тывам»,В.Серен-оол «Тыва».Тывам – байлак.	1	12.03	
27	Кичээл-кино «Тываже аян-чорук».	1	19.03	
28	Тыва өске нация чоннуң көрүжү- биле.	1	02.04	
29	«Төрөл билбеске түрээр».Төрөл дугайында билиг. Хан төрөл, хин төрөл, чоок төрөл.	1	09.04	
30	Ырак (элеге) төрөл. Чурт төрөл. Тываларның үш ада чедир төрөлдежириниң кижизидикчи утказы.Амыдыралдын чижектер.	1	16.04	
31	Практиктиг кичээл. Бодунун төрөл ызыгуурун өөренири.	1	23.04	
32	Тыва нация –биле төрөлдешкек чоннар.	1	30.04	
33	3-13 харга чедир уругларнын сагыыр, кылып болур, болбас чүүлдери.	1	07.05	
34	Бурунгу өгбелернин амгы салгалга арттырып каан чагыглары.	1	14.05	
35	Түңнел кичээл.	1	21.05	

6 кл. «Бурунгу чүдүлгелер, дагылгалар, ыдыктар. Ужурлар»

№	Темалар	Уези	шагы	
1	Киирилде кичээл.	1	06.09	
2	Чүдүлге – бурунгу чаңчылдарның бирээзи.	1	13.09	
3	Хүнге, айга , дээрге чүдүүрү.	1	20.09	
4	Черге , артка, сугга чүдүүрү.	1	27.09	
5	Адыгга, Чеди –Хаанга, сутке чүдүүүүрү.	1	04.10	
6	Тыва улустуң тоолдарында чүдүлгени көргүскени.	1	11.10	
7	Практиктиг кичээл СТМ мөөрейи.	1	18.10	
8	Тос дагылгалар.Дээрни, Танды, Хам ыяш, тел ыяш дагыыры.	1	25.10	
9	Оваа дагыыры. Буга бажы дагыыры.	1	08.11	
10	Практиктиг кичээл Дагылга кылыры.	1	15.11	
11	Практиктиг кичээл Дагылга кылыры.	1	22.11	
12	Тос ыдык – кижилернин багай чүүлдерден камгаланып чорууру сүзүү.	1	29.11	
13	Ыдыктар.	1	06.12	
14	Практиктиг кичээл . Музейже экскурсия.	1	13.12	
15	Дойлар.Уруг дою.Уруг бажын хылбыктаарының дою.	1	20.12	
16	Мал-маганга хамаарышкан дойлар. Дүк дою.	1	27.12	
17	Тарак дою.Кыштаг дою.	1	10.01	
18	Чер ажылынга хамаарышкан дойлар.	1	17.01	
19	Тараа дою. Сиген дою.	1	24.01	
20	Чүдүлгеге хамаарышкан дойлар.Дүнгүр дою.	1	31.01	
21	Практиктиг кичээл-ужуражылга Кижиниң сөөлгү дою (хуюун хуюктаары).Шаандагы болгаш амгы үеде ону сагып турарында ылгалы.	1	07.02	

22	Ада-иезин, өгбезин хүндүлээр ужурлар.	1	14.02	
23	Оол уругнуң сагыыр ужурлары.	1	21.02	
24	Кыс уругну сагыыр ужурлары.	1	28.02	
25	Тос ужурлар.Тос аржаан. Тос дээр.	1	06.03	
26	Тос эргине. Тос сыртык.	1	13.03	
27	Тос Танды. Тос сүзүк.Тос эрии	1	20.03	
28	Эр кижиниң ажып эртер тос бергези.	1	03.04	
29	Практиктиг кичээл .СТМ мөөрейи.	1	10.04	
30	Практиктиг кичээл Кичээл-эксурсия.	1	17.04	
31	Кожа-хелбээ чоннарның байырлалдары, ужур-чаңчылдары, чүдүлгези.	1	24.04	
32	Ужурлар, чаңчылдар сагыырынга өг- бүлениң киржилгези.	1	08.05	
33	Амгы үеде ужур- чанчылдарның өскерлип турары.	1	15.05	
34	10-13 харлыг уругларның сагыыр чүүлдери.	1	21.05	
35	Түннел кичээл	1	28.05	

7 класс

«Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустун байырлалдары, оюннары»

№	Темалар	Уези	Шагы	
1	Кирилде кичээл. «Ааткыыш кавай- төрөөн черим».	1	05.09	
2	Төрөөн чер, кавай деп билиишкин –биле таныжар	1	12.09	
3	Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери.	1	19.09	
4	Өгнун дериг- херексели. Өг иштиниң кижизидикчи уткалыы. Өг иштинге шак- үе санаашкыны.	1	26.09	
5	Өгге хамаарышкан езулалдар.Өгге ыдыктыг чүүлдер.	1	03.10	
6	Өгге олурарының чуруму.	1	10.10	
7	Өгже киреринин, үнериниң езулалдары.	1	17.10	
8	Аалчыларны уткуур,удээр езулалдар.	1	24.10	
9	Практиктиг кичээл. СТМ «Аалга кирген кижии аяк эрии ызырар...»	1	07.11	
10	Тыва өг улустуң аас чогаалында, шүлүктөрдө.	1	14.11	
11	Практиктиг кичээл. Конференция «Өг – биче делегей».	1	21.11	
12	Чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг дойлары. Өгнүң шаг төөгүден бээр ажыктыы.	1	28.11	
13	Тыва улустуң хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары	1	05.12	
14	Шагаа – чаа чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел.	1	12.12	
15	Шагаа хүнү. Шагаа үезиниң алгыш-йөрөөлдери.	1	19.12	
16	Шагаа байырлалының онзагай оюннары.	1	26.12	
17	Практиктиг кичээл. «Чаңчылывыс сагып, шагаалажып ойнаал».	1	09.01	
18	Практиктиг кичээл .Школавыста шагаа.	1	16.01	

19	Кожа –хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары).	1	23.01	
20	Наадым – чоннун ынак байырлалы. Эрттирер үези, уjur - уткалыы, чуруму. Наадым үезиниң оюннары. Аът чарыжы.	1	30.01	
21	Мөге хүрежи	1	06.02	
22	Наадымнар хүрежинге шүглүп чораан мөгелер, чарыштарга эртип чораан аъттар .	1	13.02	
23	Эзир –Кара – төөгүлүг аът.	1	20.02	
24	Наадым үезиниң алгыш- йөрээлдери	1	27.02	
25	Практиктиг кичээл. СТМ «Ажылывыс түннээлиңер».	1	05.03	
26	Практиктиг кичээл «Школада биче наадым».	1	12.03	
27	Уругларның хар-назынынга дүүшкек оюннар. Сайзанаң.	1	19.03	
28	Угаан оюннары.	1	02.04	
29	Хан-дамыр сайзырадыр оюннар.	1	09.04	
30	Практиктиг кичээл. Салаалар –биле ойнаар оюннар.	1	16.04	
31	Практиктиг кичээл Оюннага СТМ мөөрейи.	1	23.04	
32	Ойтулааш.	1	30.04	
33	Ада- огбениң элээди уругларга чагыглары.	1	07.05	
34	Туңнел кичээл.	1	14.05	

8 класс «Кижиниң назыны. Езулалдар.Хемчеглер»

№	Темалар	Уези	Шагы	
1	Кирилде кичээл «Уjur сагыыр – чурумнуг».	1	05.09	
2	Тыва улустуу-биле хар-назын ылгаары, оларның онзагай талалары.	1	12.09	
3	Хар – назын аайы –биле кижиниң кылыр, кылбас чүүлдери.	1	19.09	
4	Езулалдар. Амыр- менди езулалы.	1	26.09	
5	Хүндүлел езулалдары.	1	03.10	
6	Аъш- чемге хамаарышкан езулалдар.	1	10.10	
7	Ай, хун-биле хамаарышкан езулалдар.	1	17.10	
8	Аян- чорук кылырынга хамаарышкан езулалдар.. Аңчының езулалдары.	1	24.10	
9	Практиктиг кичээл «Арга кирип аңнаалы».	1	07.11	
10	Аалдажыр езулалдар.	1	14.11	
11	Аяк сунар, эът салыр, ужалаар езулал.	1	21.11	
12	Мал дөгөрер езулал.	1	28.11	
13	Сөөк –биле холбашкан езулалдар.	1	05.12	
14	Практиктиг кичээл «Ужа чиир уктуг, төш чиир дөстүг».	1	12.12	
15	Дус дилээр.Бот-боттарынга дузалажыр езулалдар.	1	19.12	
16	Ыдыктыг черлер. Кижиниң чурту, ады.	1	26.12	
17	«Эр кижиниң ындын бодаар, ырак сактыр». «Адалыг оол томаанныг».	1	09.01	
18	Эр кижиниң херээжен кижиге,кыс уругларга хамаарылгазы.	1	16.01	
19	Практиктиг кичээл. «Эрниң эреси» .	1	23.01	

20	Ие – чаяалга. «Иелиг кыс шевер».	1	30.01	
21	Кыс уруг – чуртталганың каастакчызы, сүзүглели. Иенин чолу- мөңгө амыдырал.	1	06.02	
22	Ава кижиниң омур-хевири, бүдүжу улустун ырларында, шүлүктерде.	1	13.02	
23	Практиктиг кичээл. Кичээл –ужуражылга «Ававыска аас- кежик күзеп тур бис».	1	20.02	
24	Тыва хемчеглер. Тыва чоннуң ай-хүннү санап, адаарынын онзагайы.	1	27.02	
25	Узунун, кысказын, бедиин, чавызын хемчээп чорааны.	1	05.03	
26	Тереңи, сыгы, ырак чоогу, чедер, четпези.	1	12.03	
27	Салаалар – биле холбашкан хемчеглер.	1	19.03	
28	Кижидуртун барымдаалап, бир чүве дүрзүзүңгө дөмейлеп хемчээри.	1	02.04	
29	Практиктиг кичээл. Тыва тонну быжып хемчээри.	1	09.04	
30	Практиктиг кичээл. «Карак-биле шагаап шеверлениил».	1	16.04	
31	Ыдыктыг саннар.	1	23.04	
32	Тыва улустун аас чогаалында ыдыктыг саннар.	1	30.04	
33	Практиктиг кичээл Ужуражылга (эртенденнер, башкылар, эмчилер-биле ужуражылга).	1	07.05	
34	Харлыг уругларның сагып чоруур чүүлдери.	1	14.05	
35	Түңнел кичээл	1	21.05	

9 класс «Тыва улустун чанчылчаан ажил-ижи»

№	Темалар	Уези	Шагы	
1	Кириилде кичээл. Кижиде, оон сагыш- сеткил культуразы.	1	08.09	
2	Мөзү –бүдүштүг Кижиде, кымыл ол ?	1	15.09	
3	Тыва улустун чүдүлгези.	1	22.09	
4	Сарыг шажын. Хамнаашкын	1	29.09	
5	Буддизмниң эге билиглери –биле таныжылга. Ыдыктыг Далай- Лама 14-ку башкының өөредииниң кол утказы.	1	06.10	
6	Тыва Республикада «Дүңгүр» ниитилелиниң тургустунганы.	1	13.10	
7	Тыва улустун чанчылчаан ажил- ижиниң дугайында.	1	20.10	
8	Аңнаары. Аңчының чепсек- херексели.	1	27.10	
9	Куштаары.Балыктаары.	1	10.11	
10	Кызыл номда кири бижиттинген Тыванын девискээринде ховартаан аң-куш.Аңчының чалбары.	1	17.11	
11	Практиктиг кичээл. Кичээл-конференция «Тываның ховар аңнары». «Аңнаар,балыктаар, куштаарының езулалдары.	1	24.11	
12	Мал малдаары. «Тос- ла чузун малымайны азыраза, байыыр-ла мен».	1	01.12	
13	Шээр малдың хар-назынын, күш- деңгелин тодарадыры.	1	08.12	
14	Бода малдың хар-назынын, күш-деңгелин тодарадыры.	1	15.12	
15	Малдың ажыы. Алгы-кештен идик-хеп, эт-сеп	1	22.12	

	кылыры.			
16	Сүттен кылыр чемнер.	1	29.12	
17	Ак чемнер- биле холбашкан бурунгу чанчылдар.	1	12.01	
18	Практиктиг кичээл. СТМ мөөрейи «Кадарарда хоюм чараш».	1	19.01	
19	Практиктиг кичээл. Кичээл –ужуражылга.	1	26.01	
20	Тараа тарыыры.	1	02.02	
21	Ус- шевер ажылдары: даараныры, дарганнаары.	1	09.02	
22	Кичээл-ужуражылга.	1	16.02	
23	Национал идик-хөп.	1	23.02	
24	Национал хөгжум- херексели.	1	01.03	
25	«Ажылчын кижиниң арны кызыл».	1	15.03	
26	Оран кежи. Чыып казып алыр ажыктыг үнүштер.	1	22.03	
27	Оран кежи. Ус-шевер ажылдарына ажыглаар ажыктыг казымалдар. Тос эртине.	1		
28	Оран кежиинге хумагалыг болуру. Ажырымчы чоруктуң хайы.	1	05.04	
29	Практиктиг кичээл. Кичээл- конференция «Төрээн Тывам байлаа».	1	12.04	
30	«Ажыл шупту хүндүткелдиг, аар, чиик деп ылгалы чок».	1	19.04	
31	ТР-нин алдарлыг Күш- ажылдын мурнакчылары.	1	26.04	
32	Малды дөгөрери. Ишти-хырнын аайлаары.	1	10.05	
33	Тыва улустун мал- маган дугайында тоолчургу чугаалары	1	17.05	
34	Дүктен кылыр чүүлдер.	1	24.05	
35	Түңнел кичээл.	1	30.05	

Ажыглаар литература:

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу уjurларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
3. Барган О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер. Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К. Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников. Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл, 2001.
7. Камычек. Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание», 1981
8. Кара – Күске К. Ч. Аътка тураскаадыг. Кызыл 1995 .
9. 10. Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улустун бурунгу уjurлары . Кызыл, 1994
11. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .

- 12.Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998
- 13.» Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. . Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. .Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
- 17.Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программасы.Кызыл,2003
- 18.Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004 17. 21.Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004. 22.Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдези. Кызыл, 1984
- 19.Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
20. Сиянбиль М.О, Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000.
21. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
22. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
23. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
24. Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
- 25.Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
- 26.Тыва улустун алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
- 27.Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
28. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл,2004.
29. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.
30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..

О программе по народоведению

Чем теснее и глубже преемственность поколений, тем лучше для духовного воспитания молодых, для проявления заботы о старших и престарелых. Программа была разработана с учетом знаний возрастных и психологических особенностей детей: 5 класс «Төрээн Тывам- ава черим» (о своей республике), 6 класс «Бурунгу чүдүлгелер, дагылгалар, ыдыктар. Ужурлар.»(о традициях и обычаях), 7 класс «Өг- тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустарның байырлалдары, оюннары» (о жилище, о национальных праздниках), 8 класс «Кижиниң назыны. Езулалдар. Хемчеглер» (о возрасте , об обрядах, запретах), 9 калсс «Тыва улустун чаңчылчаан ажыл - ижи» (о традиционных промыслах), 10 класс «Дойлар. Найырал, ынакшыл дугайында

билишкин» (о дружбе, любви, о семейных праздниках) , 11 класс «Өг- бүле бичии күрүне»
(Семья – маленькое государство), количеством 15 часов в год.